

के तिमीले मलाई आविष्कार गर्‍यो ? कवितामा लयविधान

गौरीसरा गुरुङ

gurunggouri@gmail.com

अध्ययनसार

‘के तिमीले मलाई आविष्कार गर्‍यो ?’ कवि सरिता तिवारी (२०७२) द्वारा लिखित लामो गद्यकविता हो। नारी अस्तित्वको पक्षमा लेखिएको यो कविता *प्रश्नहरूको कारखाना* (२०७२) कवितासङ्ग्रहमा समेटिएको छ। २४९ शब्द, ५७ पङ्क्ति र ११ अनुच्छेदमा संरचित यस कविताको लयविधानको अध्ययनका लागि लयविधानको विभिन्न सैद्धान्तिक आधारहरू पङ्क्तिविन्यास, समानान्तरता, विचलन, विपरीतता, खण्डीकरण, सम्बोधन र लेख्यचिह्नहरूलाई आधार लिइएको छ।

प्रमुख शब्दावली : पङ्क्तिविन्यास, समानान्तरता, विचलन, विपरीतता र लेख्यचिह्न।

१. विषयपरिचय

‘के तिमीले मलाई आविष्कार गर्‍यो ?’ कवि सरिता तिवारी (२०७२) द्वारा लिखित लामो गद्य कविता हो। यो कविता *प्रश्नहरूको कारखाना* (२०७२) नामक कवितासङ्ग्रहमा समेटिएको छ। विगत दुई दशक अघिदेखि कविता र उत्पीडित वर्ग, समुदाय र महिलाका पक्षमा लेख्दै आएकी सरिता समसामयिक विषयहरूमा खरो उत्रिएर लेख्ने कवि तथा लेखक हुन्। २०७२ सालको मदन पुरस्कार गुठीको उत्कृष्ट सातमा पर्न सफल यो कविता कृति हिन्दी भाषामा सवालौं का कारखाना नामबाट प्रकाशित छ।

वैचारिक जोखिम उठाउँदै सिर्जनाको सामाजिक दायित्व र पक्षधरताप्रति सचेत रहँदै लेखिएका सरिताका कविताले नेपाली समाजको ताजा जागरणलाई लय दिन्छन्। उनका *बुद्ध र लाभाहरू* (२०५७), *अस्तित्वको घोषणापत्र* (२०६७) कवितासङ्ग्रह र प्रशस्त फुटकर लेखहरू पनि प्रकाशित छन्।

कविता अनुभूतिको लयात्मक अभिव्यक्ति हो र लयले नै कवितालाई साहित्यका अन्य विधाबाट पृथक् बनाउँछ। कवितामा साङ्गीतिक अन्तरप्रवाह हुन्छ र यस्तो अन्तरप्रवाह ध्वनितत्वको व्यवस्थित संयोजनबाट सृजित हुन्छ जुन लयको रूपमा रहेको हुन्छ। छन्दोमुक्त कविता तथा गद्यात्मक रचनामा छन्द नभए पनि लय हुन्छ र पदावलीभिन्न वा संगै आएका पदावलीहरूका विचमा हुने एकै रूपका ध्वनिको आरोह अवरोह तथा ध्वनिको आवृत्ति ढाँचाबाट लयको सृजना भएको हुन्छ (गौतम, २०७६, पृ. ५७४)। लयको सिर्जना ध्वनीका तीन पक्षहरू प्रवाह, विश्राम र अन्तरालको मिलनबाट हुन्छ। लयले कवितालाई भावनात्मक प्रतिक्रियाको उत्कर्षमा पुऱ्याएर, संवेदनामा सन्तुलन कायम गरेर र विचारलाई तीक्ष्ण बनाएर अर्थलाई अभै प्रभावकारी बनाउँछ। लय आयोजनाका दृष्टिले कविताका दुई वर्गहरू पद्यकविता र गद्यकविता रहेका छन्।

पद्यकविता निश्चित रूपमा श्लोकमा विभाजित भएको र हरेक श्लोक पाउहरूमा विभाजित भएका हुन्छन्। शास्त्रीय परम्परादेखि नै हरेक पाउहरूमा सुनिश्चित अक्षरको संरचना, वर्णको द्वस्वदीर्घ मात्रा, वर्ण (अक्षर) को छन्द व्यवस्था भएको हुन्छ। नियमित र अनुशासित लयविधान हुने पद्यकविता ध्वनिको आरोह, गति तथा यतिको मर्यादामा बाँधिएको हुन्छ। अधिक नियोजित लय हुने पद्यकविताको गायनमा सहज हुनुका साथै स्वतः लयको श्रुतिमधुरता हुन्छ।

गद्यकविता निश्चित रूपमा पङ्क्तिगुच्छामा विभाजित हुनुका साथै हरेक पङ्क्तिगुच्छा अनियमित पङ्क्तिहरूमा वितरित भएको हुन्छ। यो परम्पराबाट मुक्त, निश्चित अक्षर संरचना नभएको तथा फरकफरक संरचना व्यवस्था भएको हुन्छ। अनियमित र निर्बन्ध लयविधान हुने गद्यकवितामा ध्वनिको आरोह, अवरोह गति तथा यतिमा विविधता र वाचनमा पृथक्ता र निर्मित लयको श्रुतिमधुरता पाइन्छ।

प्रस्तुत अध्ययन सरिता तिवारीको 'के तिमीले मलाई आविष्कार गर्नु ?' कवितामा निहित लयविधानमा केन्द्रित रहेको छ ।

२. लयविधानको सैद्धान्तिक पर्याधार

कवितामा अभिव्यक्त हुने लय भाषाका रूपहरूको वितरणमा भर परेका हुन्छन् र सङ्कथन विप्लेषणमा तिनै भाषिक रूपहरूको गति, यति, आरोह-अवरोहको ढाँचा अध्ययन गरिन्छ । त्यसैले काव्यिक सङ्कथनको अर्थ, अभिप्राय, प्रभावकारिता निर्धारणमा लय विधानको भूमिका रहन्छ । कवितामा ध्वनिको आवृत्ति, शब्दको अन्विति वा व्याकरणिक नियमहरूको फरक व्यवस्था गरिएको हुन्छ(सुवेदी, २०७८, पृ.२)

२.१ पङ्क्तिविन्यास

कवितामा एक वा एकभन्दा बढी शब्दहरूको समान वा असमान वितरण हुन्छ । समानताले नियमित लय र असमानताले लयमा विविधताको सिर्जना गर्छ । एउटै वाक्य पनि पङ्क्तिहरूमा खण्डीकरण भएको हुनसक्छ । हरेक पङ्क्तिमा गति, यति र तिनले सिर्जना गर्ने आरोहअवरोहको स्थितिले पृथक लयको सिर्जना हुनुका साथै पङ्क्तिमा शून्य शब्दको वितरण पनि भएको हुनसक्छ(सुवेदी, २०७८, पृ. ५) । पङ्क्तिको अन्त्यमा सामान्य विराम अवस्था र अन्य स्थानमा असामान्य विराम रहन पनि सक्छ, भने वाचनमा समयको घटीबढी र काव्यिक रुकावटबाट आन्तरिक प्रवाह तरङ्ग जसरी अघि बढ्दै नागवेली आकार लिन्छ । अतः कवितामा लयविधानको खोजी गर्दा पङ्क्तिविन्यास महत्वपूर्ण आधार हो ।

२.२ समानान्तरता

भाषा प्रयोगमा नियमित पुनरावृत्तिलाई समानान्तरता भनिन्छ । त्यसैले समानान्तरता भनेको बढी नियमितताको पालना हो (शर्मा, २०७६, पृ. ५२७) कवितामा समान वर्ण, शब्द, पदावली, वाक्य र अनुच्छेदको आवृत्ति हुँदा समानान्तरताको सिर्जना हुन्छ । समानान्तरताले कवितामा अतिरिक्त प्रकारको नियमितता समेत सिर्जना गरी लय रचना गर्छ । अनुप्रास ध्वनिको समानान्तरता हो । अद्यानुप्रास, मध्यानुप्रास, अन्त्यानुप्रासबाट लयको सिर्जना हुन्छ । पङ्क्तिहरूविच समान द्विस्वदीर्घ वर्णहरूको वितरणबाट पनि वर्णमात्रिक छन्दमा बाह्य समानान्तरताको सिर्जना भएको हुन्छ । कवितामा के कसरी लयको सिर्जना हुन्छ, भन्ने कुराको अध्ययनको लागि समानान्तरता पनि एक महत्वपूर्ण आधार हो ।

२.३ विचलन

कवितामा भाषा र व्याकरणका मानकहरूको उद्देश्यपूर्ण उल्लङ्घन नै विचलन हो । यो समानान्तरताको विपरित तत्व हो । विचलनले अभिव्यक्तिलाई ताजापन दिई चिन्तनलाई समेत लयात्मक प्रवाह पार्नुका साथै छन्द मिलाउनुमा विशेष भूमिका खेल्छ । अक्षरहरूको आकारप्रकार भिन्न पारेर विचलन गरी चित्रात्मक लय सिर्जना हुन्छ । विचलन कोशीय, व्याकरणिक, प्रयुक्ति र लेखिमिक गरी चार प्रकारका हुन्छन् । प्रस्तुत अध्ययनमा यिनै आधारहरूका आधारमा विचलनको खोजी गरिएको छ ।

२.४ विपरीतता

कवितामा समान ध्वनि भएका शब्दहरूको विपरित अर्थबोधक शब्दको प्रयोगले लयको सिर्जना हुन्छ । यस्तो विपरीतताले कवितालाई लयात्मक एकत्व प्रदान गर्नुका साथै विपरितार्थक शब्दहरूको शृङ्खलाले अर्थको लहरसँगै लयको मधुरता सिर्जना गरेको हुन्छ ।

२.५ खण्डीकरण

कवितामा खण्डीकरण भनेको शब्द र अभिव्यक्तिलाई टुक्राटुक्रा पारेर कवितामा लयको सिर्जना गर्नु हो कतै एउटै शब्दलाई विभिन्न अक्षरहरूमा र कतै खण्डीकृत आवृत्तिका रूपमा प्रयोग गरेर वास्तविक

ध्वनिको गुञ्जनलाई प्रकट गर्न सकिन्छ भने अभिव्यक्तिलाई टुक्रा पारेर चेतनाको प्रवाहलाई प्रतिनिधित्व गर्न सकिन्छ। यसरी खण्डीकरणका माध्यमबाट पनि कवितामा लय विधानको खोजी गर्न सकिन्छ।

२.६ सम्बोधन

सम्बोधनले कविताको अभिव्यक्तिलाई लयात्मक बनाउँछ। यस्ता शब्दहरू गीतमा जस्तै गरी रहनीका रूपमा पनि आउन सक्छन्। त्यसैगरी कुनै पात्र, भाव वा मानवेतर वस्तुलाई सम्बोधन गरेर पनि कवितामा लयविधान गरिएको हुन्छ। कवितामा प्रयुक्त सम्बोधक शब्दहरूले वक्ता र श्रोताबिचको संवेगात्मक सम्बन्धको सूचना दिनुका साथै कवितामा एकत्व सिर्जना गर्छ।

२.७ लेख्यचिह्नहरूको प्रयोग

कवितामा प्रयोग हुने अल्पविराम, अर्धविराम र पूर्णविराम शब्दहरूले समयको विराम र सामान्य संवेगलाई चिनाएका हुन्छन्। त्यस्तै प्रश्न, विस्मयसूचक, तिर्यक कोष्ठ, सूचक, रक्ताबोधक आदि चिह्नहरूले विशिष्ट खालको संवेदनालाई प्रतिबिम्बित गर्छन्। गति, यति र आरोह अवरोहलाई सङ्केत गर्न प्रयुक्त हुने यस्ता लेख्यचिह्नहरूले वक्ताका समय र संवेदनालाई चिनाउने भएकाले कवितामा लयको सिर्जना हुन्छ।

३. 'के तिमीले मलाई आविष्कार गर्‍यो?' कवितामा लयविधानका आधार

कविताभित्र रहने साङ्गीतिक प्रवाहलाई कविताको लय भनिन्छ। यो ध्वनिको प्रबल, पुनरावृत्तियुक्त र नियमित गतिशिलता हो। लय कविताको आधारभूत विशिष्टता हो। लयको सिर्जना ध्वनिका तीन पक्षको मिलनबाट हुन्छ : १ प्रवाह गति, २ विश्राम (यति) र अन्तराल (समयावधि) (सुवेदी, २०७८ : १)

३.१ पङ्क्तिविन्यास

'के तिमीले मलाई आविष्कार गर्‍यो' कविता २४९ शब्द, ५७ पङ्क्ति र ११ अनुच्छेदमा संरचित लामो गद्यकविता हो। यसमा १ देखि ९ शब्दसम्मका पङ्क्तिहरूको विन्यास रहेको छ। ५७ पङ्क्तिमध्ये १ शब्दका ५ पङ्क्ति, २ शब्दका ६ पङ्क्ति, ३ शब्दका ११ पङ्क्ति, ४ शब्दका ११ पङ्क्ति, ५ शब्दका ४ पङ्क्ति ६ शब्दका ११ पङ्क्ति, ७ शब्दका ५ पङ्क्ति तथा ८ शब्दका ३ पङ्क्ति र ९ शब्दको १ पङ्क्तिहरूको संयोजनबाट यस कविताको बाह्य संरचना निर्माण भएको छ।

त्यसै गरी कवितामा ११ अनुच्छेदहरूमध्ये पहिलो अनुच्छेदमा १० पङ्क्ति, दोस्रो अनुच्छेदमा ३ पङ्क्ति, तेस्रो अनुच्छेदमा २ पङ्क्ति, चौथो अनुच्छेदमा ५ पङ्क्ति, पाँचौँ अनुच्छेदमा ३ पङ्क्ति, छैठौँ अनुच्छेदमा ५ पङ्क्ति, सातौँ अनुच्छेदमा ४ पङ्क्ति, आठौँ अनुच्छेदमा ६ पङ्क्ति, नवौँ अनुच्छेदमा ८ पङ्क्ति, दसौँ अनुच्छेदमा ४ पङ्क्ति र ११ औँ अनुच्छेदमा ७ पङ्क्तिहरूको विन्यास रहेको छ।

यसरी हेर्दा कवितामा शब्दगत र पङ्क्तिगत वितरणमा असमान, अनियमितता र विविधतापूर्ण रहेको देखिन्छ। त्यसैले यो कविता शास्त्रीय नियम, अनुशासनमा आधारित बढ्द लय ढाँचामा नभई मुक्त लय ढाँचामा आधारित गद्यकविताको रूपमा रहेको छ। ५७ पङ्क्तिमा रहेको यस कवितामा कुनै पनि सिङ्गो वाक्य पूर्ण रूपमा आवृत्ति भएका छैनन्।

यस कविताको प्रत्येक पङ्क्तिमा गति, यति र लयको सुन्दर संयोजन गरिएको छ। प्रत्येक अनुच्छेदका अन्तिम पङ्क्तिले काव्यात्मक विरामको काम गरेको छ। एक शब्ददेखि ९ वटा शब्दसम्मको अन्तरालमा उत्पन्न हुने काव्यात्मक विरामबाट लयको निश्चित ढाँचा निर्माण भएको छ। ५७ पङ्क्तिका २४९ शब्दहरूलाई एउटै अनुच्छेदमा संयोजन गर्न नसकिने वा नमिल्ने होइन तर त्यसो गर्दा काव्यिक लयको ढाँचा प्रभावित भई अर्कै लयको ढाँचा उत्पन्न हुने भएकाले ११ अनुच्छेदमा कवितालाई वितरण

गरिएको छ । यसरी कविताको पङ्क्तिविन्यासका आधारमा हेर्दा कवितामा शब्द र पङ्क्तिहरूको असमान वितरणबाट लयको आरोह अवरोह सिर्जना भएको देखिन्छ ।

३.२ आवृत्ति/समानान्तरता

समान ध्वनि तथा वर्णदेखि समान अनुच्छेदसम्मका विभिन्न भाषिक तत्वहरूमा देखा परेका आवृत्तिबाट कवितामा विशिष्ट अन्तर्सङ्गीत वा मुक्त लयको सिर्जना भएको हुन्छ । यसबाट काव्यिक अभिव्यक्तिमा अतिरिक्त नियमिततासँगै आन्तरिक र बाह्य समानान्तरता तथा अनुप्रासीयतामा पनि वृद्धि भई लयको निश्चित ढाँचा निर्माण भएको पाइन्छ ।

कवितामा लघुतम भाषिक एकाइ वर्णका तहबाट हेर्दा र/म/न/ह/क पाँचवटा व्यञ्जन वर्णको बढी आवृत्ति भएको पाइन्छ । कवितामा र वर्ण ७० पटक म वर्ण ४१ पटक ह वर्ण ३३ पटक क वर्ण ४१ पटक न वर्ण ३५ पटक र अ, ओ, आ वर्ण १७ पटक दोहोरिएका छन् ।

यसका आधारमा हेर्दा कवितामा नासिक्य न र म, सङ्घर्षी ह र र कण्ठ्य क वर्ण तथा अ, ओ, आ स्वर वर्ण बढी आवृत्ति भएको देखिन्छ । यी वर्णहरूको पटकपटकको आवृत्तिबाट कवितामा आफ्नै किसिमको मुक्त अन्तर्लयको सिर्जना भएको छ ।

पहिलो अनुच्छेदको निस्केर, रगडेर, फाँडेर, रोपेर शब्दान्तमा आएका र दोस्रो अनुच्छेदका बगिरहन, तेस्रो अनुच्छेदको फैलिरहेछु, फुलिरहेछु, बगिरहेछु, गाइरहेछु, पाँचौँ अनुच्छेदको र अनि ह वर्णको आवृत्ति त्यस्तै पहिलो अनुच्छेदमा रहेको आदिम, प्रेम, सिमसार, सम्म, महोदय, पाँचौँ अनुच्छेदको कालान्तरसम्म, विसौनीमा, तिमिले, मेरा, अनुच्छेद ६ का धर्तीमा, घामले, रेशममार्ग, निधारमा, तिमि, मेरा, सातौँ अनुच्छेदका मेरुदण्ड, मान्छे, अन्तिम, आठौँ अनुच्छेदका छातिमा, तिमि, मेरो । नवौँ अनुच्छेदका माटो, धर्म, म, तिमि प्रदर्शनीमा । दसौँ अनुच्छेदका मेरो, मथिङ्गल, मेरी, आमा, मण्डी, तिमि, अस्तित्वमाथि र ११ औँ अनुच्छेदका जन्मजात, मैले, मा, मोहर र अनुहारमाथि शब्दहरूमा आएका म वर्ण, पहिलो अनुच्छेदमै प्रयोग भएका निस्केर, ओढार, रगडेर, फाँडेर, घर, चरन, सम्प्याएर, रगतको, रोपेर, गोरेटो, सिमसार, दगुरिरहे, आविष्कार, गरेका र दोस्रो अनुच्छेदमा प्रयोग भएका चराहरू, बगिरहेछन् । तेस्रो अनुच्छेदमा प्रयोग भएका फैलिरहेछु । चौथो अनुच्छेदमा प्रयोग भएका फुलिरहेछु, बगिरहेछु र गाइरहेछु । पाँचौँ अनुच्छेदमा प्रयोग भएका हिँडेर, कालान्तरसम्म, आविष्कार, गरेका, मेरा । छैठौँ अनुच्छेदमा प्रयोग भएका अर्चापेर, कोरे, र, हजार, सपनाहरू, ओहोरदोहोर, रेशममार्ग, निधारमा, मेरा । सातौँ अनुच्छेदमा प्रयोग भएका मेरुदण्ड, करड, निकालेर, र, औजार, भएर, लडिरहे, युगभरी । आठौँ अनुच्छेदका बोकेर, हिँडिरहे, खोसिराखेको, अनुहारको, मेरो । नवौँ अनुच्छेदका विचार, उत्तराधिकारी, राखेको र । दसौँ अनुच्छेदमा प्रयोग भएका किराहरू, मेरै, हिँडिरहेछन्, मेरी, र, थुपारेको, तरकारी । ११ औँ अनुच्छेदमा प्रयोग प्रयोग भएका लिएर, अनुहार, मोहर, आविष्कार, लगाएर, र, गरिरहन शब्दका र वर्ण ।

पहिलो अनुच्छेदमा आएका हिँडे, महोदय, हौँ । दोस्रो अनुच्छेदका चराहरू, फूलहरू, हौँ, बगिरहन । तेस्रो अनुच्छेदमा फैलिरहेछु । चौथो अनुच्छेदका फुलिरहेछु, बगिरहेछु, र, गाइरहेछु । पाँचौँ अनुच्छेदका हिँडे, हौँ, खुट्टाहरू । छैठौँ अनुच्छेदका हुनलायक, हजार, ओहोरदोहोर, हौँ, हातहरू । सातौँ अनुच्छेदका लडिरहे । आठौँ अनुच्छेदका बौलाहा, हिँडिरहे, अनुहार, हौँ । नवौँ अनुच्छेदका हावा, हो, इतिहास, हुन्, हुँ, निस्पृह । दसौँ अनुच्छेदका हिँडिरहेछन्, हौँ र ११ औँ अनुच्छेदका अनुहार, मोहोर, अनुहार, गरिरहन शब्दमा आएका ह वर्ण ।

पहिलो अनुच्छेदमा आएका निस्केर, चरन, पसिना, नसिद्धिने, अनादि, वर्षवान । दोस्रो अनुच्छेदका उडन, फुल, बगिरहन, सुसेल । चौथो अनुच्छेदका नित्य, नदी । पाँचौँ अनुच्छेदका कालान्तर, विसौनी । छैठौँ अनुच्छेदका उधाना, बनाएर, हुनलायक, सपनाहरू, निधारमा, बनाएका । सातौँ अनुच्छेदका निकालेर,

बाँच्ने । आठौं अनुच्छेदका अनुहार, नयाँ । नवौं अनुच्छेदको पानी, हुनु, प्रदर्शनी, निर्जीव, निर्विवेक, निष्पृह । दसौं अनुच्छेदका प्रश्न, अनन्त, हिँडिरहेछन् । र ११ औं अनुच्छेदका जन्मजात, नैसर्गिक, अनुहार, दिन्न, नृशंसतापूर्वक, अनुहार, शासन, र गरिरहन शब्दका न वर्ण ।

पहिलो अनुच्छेदको निस्केर, रगतको, कहिल्यै, प्रेमको, पृथ्वीका, एक्लो, के, आविष्कार । दोस्रो अनुच्छेदका के, सिकाएका, चौथो अनुच्छेदको गतिको । पाँचौं अनुच्छेदको कालान्तर, टेकाउँदै, के, आविष्कार, गरेका । छैठौं अनुच्छेदको हुनलायक, कोरे, भाग्यको, के । सातौं अनुच्छेदको निकालेर, प्रत्येकपटक, केवल । आठौं अनुच्छेदको बोकेर, कसैले, खोसिराखेको, अनुहारको, नक्सा, कोलम्बस, कुनै, के, भेटाएका । नवौं अनुच्छेदको कसको, कसका, कला, के, केवल, राखेको, निर्विवेक । दसौं अनुच्छेदको किराहरू, आमाको, बाबुको, शुक्रकिटको, थुपारेको, को । र ११ औं अनुच्छेदको आएकी, नैसर्गिक, कसैलाई, आविष्कार, नृशंसतापूर्वक शब्दमा आएका क वर्ण ।

‘के तिमीले मलाई आविष्कार गर्छौ ?’ कविताका विभिन्न अनुच्छेदमा आएका ओठार, अनादि, आविष्कार, ओहोरदोहोर, आँखा, आफ्नै, औजार, अन्तिम, आधि, आफ्नै, अनुहार, अनन्त, अस्तित्व, आएकी, आफु, अनुहार, शब्दमा आएका अ आ ओ स्वर वर्णहरूले कवितालाई लयात्मक र श्रुतिमधुर बनाएका छन् । यस्ता आवृत्तिले कविताको अन्तर्लय समृद्ध बनेको छ ।

भाषिक एकाइ र शब्दका तहबाट हेर्दा यस कवितामा के तिमीले ? हुँ र हो शब्दको अरू शब्दका तुलनामा बढी आवृत्ति भएका छन् । यीमध्ये के तिमीले ३ पटक र हुँ पाँच पटक र हौं तीनपटक दोहोरिएका छन् । कविताको चौथो अनुच्छेदको फुलिरहेछ, बगिरहेछ, गाइरहेछु र नवौं अनुच्छेदको दोहोरिएका कसको हो ? शब्दले अन्त्यानुप्रासलाई सुदृढ तुल्याएर कविताको लय पक्षलाई अभै सशक्त बनाएको छ । त्यस्तै कविताको पहिलो पङ्क्तिमा रहेको निस्केर, तेस्रो पङ्क्तिमा रहेको फाँडेर । चौथो पङ्क्तिमा रहेको सम्प्राएर शब्दले कविताको आदानुप्रासलाई समृद्ध बनाएको छ भने दोस्रो, पाँचौं, पच्चिसौं र छब्विसौं पङ्क्तिका बिचमा आएका रगडेर, रोपेर, अर्चापेर र निकालेर शब्दहरूले मध्यानुप्रासको सुन्दर संयोजन गरेका छन् । उसका साथै के तिमीले, कसको हो ? अनुहार, औजार, शब्दहरूले कवितालाई लयात्मक बनाउन महत्वपूर्ण भूमिका निभाएका छन् ।

कवितामा पदावली, वाक्यांश र अनुच्छेदका तहमा पुनरावृत्ति भएको छ । के तिमीले मलाई आविष्कार गरेका हौं ? म चरा हुँ, उड्दै फैलिरहेछु । फूल हुँ, नित्य फुलिरहन्छु, नदी हुँ बगिरहेछु र बतास हुँ, गतिको गीत गाइरहेछु । त्यसैगरी कविताको १०, २२ र २८ औं पङ्क्तिमा के तिमीले मलाई आविष्कार गरेका हौं ? के तिमीले मलाई आविष्कार गरेका हौं मेरा खुट्टाहरू ? के तिमीले बनाएका हौं ? मेरा आँखा, यी मेरा हातखुट्टा ? के तिमीले भेटाएका हौं मेरो अनुहार ? जस्ता पदावली र वाक्यांशहरूले कवितामा लयात्मकता सिर्जना गरेको छ । त्यसैगरी ए यो हावा कसको हो ? यो माटो र पानी कसको हो ? भन्ने सरल वाक्यलाई खण्डित गरेर काव्यिक अनुच्छेदका रूपमा राखिएकोले यसले वाक्य र अनुच्छेद दुवैको आवृत्तिलाई प्रतिनिधित्व गरेको छ । यस्तो आवृत्तिको मूल प्रयोजन काव्यिक लयलाई अभिवृद्धि गर्नु नै हो ।

यसरी प्रस्तुत कवितामा भाषाको लघुतम एकाई वर्णदेखि अनुच्छेदसम्मका आवृत्ति र समानान्तरताबाट मुक्त लयको साङ्गीतिक अन्तर्प्रवाह निर्माण भएको देखिन्छ ।

३.३ विचलन

भाषाको आफ्नै परम्परा र नियम व्यवस्था हुन्छ । रुढ र यान्त्रिक बनिसकेको मानक नियमहरूको सार्थक अतिक्रमणबाट कवितामा भाषिक सौन्दर्यको नयाँ सम्भावनाहरूको खोजी गरिन्छ । यही नै भाषिक विचलन हो । काव्यिक लयको निर्माणमा विचलनको पनि गहन सम्बन्ध रहेको हुन्छ । विचलनका कारण गद्यकवितामा बाह्य आन्तरिक लय सौन्दर्यको सन्तुलन देखिन्छ (गौतम, २०६६ : ५८०) ।

यस कवितामा प्रमुख रूपमा विचलनका विविध पद्धतिहरूमध्ये व्याकरणिक विचलनको एउटा प्रकारको पदक्रम विचलनका माध्यमबाट मुक्त लयको निर्माण भएको छ। कविताको पहिलो अनुच्छेदमा यस्तो विचलन देखिन्छ :

निस्केर कुनै आदिम ओढारबाट म
हुंगाहरू रगडेरे बाले आगो
फाँडेर जंगल उभ्याए घर

माथिको वाक्यांशको वाक्य व्यवस्था नेपाली व्याकरणको मानक नियम अनुसार छैन। यहाँ प्रचलित पदक्रममा विचलन आएको छ। यस वाक्यलाई मानक अनुक्रममा रूपान्तरण गर्दा वाक्यको संरचना यस्तो हुन्छ :

कुनै आदिम ओढारबाट निस्केर
हुंगाहरू रगडेरे आगो बाले
जंगल फाँडेर घर उभ्याएँ।

त्यस्तै दोस्रो अनुच्छेदमा के तिमीले सिकाएका हौं ? चराहरूलाई उड्न ? वाक्यमा पनि विचलन रहेको छ। यसमा मानक अनुक्रम अनुसार के तिमीले चराहरूलाई उड्न सिकाएका हौं ? लगायतका संरचनामा सामान्य अर्थगत भिन्नता छैन यद्यपि काव्यिक लय व्यवस्था प्रभावित भएको छ। कविले विचलनको माध्यमबाट खासखास शब्दमा जोड दिएर बलाघात तथा उदात्त तान सहित विशिष्ट काव्यिक लयको सिर्जना गरेका छन् जसलाई सामान्य अनुक्रममा बदल्दा कविताको अन्तर्लयमा क्षति पुग्ने देखिन्छ।

यसप्रकार के तिमीले मलाई आविष्कार गरेका हौं ? कवितामा मुक्त अन्तर्लयको सिर्जना भएको देखिन्छ।

३.४ लेख्यचिह्नहरूको प्रयुक्ति

लेख्यचिह्नहरूले कविताको लय निर्माणमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्छन्। यस्ता लेख्यचिह्नहरूको प्रयुक्ति नै गद्य ढाँचाको निर्देशक आधार हो। लेख्यचिह्नहरूले गति, यति र लयलाई व्यवस्थित गर्नुका साथै अल्पविराम, अर्धविराम, पूर्ण विराम, प्रश्न चिह्न, विस्मय सूचक चिह्न, रिक्तताबोधक चिह्न अनुसार वाचन र वाचन अनुसार लयचेतनाको निर्माण हुन्छ।

यस कवितामा लेख्यचिह्नहरूको अत्यधिक प्रयोग गरिएको छ। कविताको छैठौँ, १२ औँ, २२ औँ, २८ औँ, ३८ औँ, ३९ औँ, ४० औँ, ४१ औँ, ४२ औँ, ४३ औँ, ४४ औँ, ४६ औँ, ४९ औँ पङ्क्तिमा प्रश्न चिह्नको प्रयोग गरिएको छ। भने ३९ औँ पङ्क्तिमा अल्पविरामको प्रयोग एक ठाउँमा र पूर्ण विरामको प्रयोग अन्तिम ५७ औँ पङ्क्तिमा प्रयोग गरिएको छ। यसरी यस कवितामा प्रश्न चिह्नको प्रयोग पटकपटक र एक ठाउँमा अल्प विराम, अन्तिम पङ्क्तिमा प्रयोग भएको पूर्ण विरामको प्रयुक्तिले कवितामा लय सिर्जना भएको छ।

३.५ विपरीतता

कवितामा समान ध्वन्यात्मक उच्चार भएका विपरीत अर्थबोधक शब्दहरूको संयोजनबाट पनि विशिष्ट लय उत्पन्न भएको हुन्छ। कविताको ३९ देखि ४२ पङ्क्तिसम्म यस्तो शब्दहरूको प्रयोग गरिएको छ।

यो हावा कसको हो ?
यो माटो र पानी कसको हो ?
कसका हुन् इतिहास धर्म र कला
कसका हुन् विचार, शब्द र लय।

मथिको काव्यमा पङ्क्तिको अन्त्यमा प्रयोग भएका कसको हो शब्दलाई पुनः पङ्क्तिको सुरुमा कसका हुन् प्रयोग गरेर कविताको अन्तर्लयमा लय सिर्जना भएको छ ।

४. निष्कर्ष

के तिमिले मलाई आविष्कार गयौकविता २४९ शब्द, ५७ पङ्क्ति र ११ अनुच्छेदमा संरचित छ । १ देखि ९ शब्दसम्मका पङ्क्तिहरूको विन्यास रहेको यस कवितामा लघुतम भाषिक एकाइ वर्णका तहबाट हेर्दा र/म/न/ह/क पाँचवटा व्यञ्जन वर्णको बढी आवृत्ति भएको पाइन्छ । कवितामा र वर्ण ७० पटक म वर्ण ४१ पटक ह वर्ण ३३ पटक क वर्ण ४१ पटक न वर्ण ३५ पटक र अ, ओ, आ वर्ण १७ पटक दोहोरिएका छन् । कविले विचलनको माध्यमबाट खासखास शब्दमा जोड दिएर बलाघात तथा उदात्त तान सहित विशिष्ट काव्यिक लयको सिर्जना गरेका छन् । कवितामा प्रश्न चिह्नको प्रयोग १३ पटक, एक ठाउँमा अल्प विराम, अन्तिम पङ्क्तिमा प्रयोग भएको पूर्ण विरामको प्रयुक्तिले कवितामा लय सिर्जना भएको छ ।

कवितामा मूलतः पङ्क्ति विन्यास र आवृत्तिका माध्यमबाट र केही मात्रामा विचलन, लेख्यचिह्न र शब्दहरूको विपरीतताबाट मुक्तलयको साङ्गीतिक अन्तर्प्रवाह सिर्जना गरिएको देखिन्छ । यसरी लयको कारणबाट 'कविता सफल र श्रुतिमधुर बनेको छ ।

परिशिष्ट

के तिमिले मलाई आविष्कार गयौं ?

सरिता तिवारी

निस्केर कुनै आदिम ओढारबाट
 ढुङ्गाहरू रगडेर बालें आगो
 फाँडेर जंगल उभ्याएँ घर
 सम्याएर चरन बनाएँ खेत
 पसिना र रगतको बीउ रोपेर फुलाएँ सभ्यता
 हिँडे कहिल्यै नसिद्धिने प्रेमको अनादि गोरेटो
 छिचोले घाँटीसम्म ढुब्दै पृथ्वीका सबै सीमसार
 र दगुरिरहेँ बाटो भेटाउन घना वर्षवनमा एकलै
 महोदय,
 के तिमिले मलाई आविष्कार गरेका हो ?

के तिमिले सिकाएका हो चराहरूलाई उड्न ?
 फूलहरूलाई फुल्न ?
 नदीलाई बगिरहन या बतासलाई सुसेलन ?

चरा हुँ
 उड्दै फैलिरहेछु

फूल हूँ
 नित्य फुलिरहेछु
 नदी हूँ बगिरहेछु
 र बतास हूँ
 गतिको गीत गाइरहेछु

हिँडेर कालान्तरसम्म यात्रा
 भर्खरै टेकाउँदैछु बिसौनीमा पाइताला
 के तिमीले आविष्कार गरेका हो मेरा खुट्टाहरू ?

उघार्नासाथ धर्तीमा
 उज्याएँ घामले अर्चापेर आँखा र बनाएँ आँखा हुनलायक
 कोरें छातीमा हजार सपनाहरू ओहोरदोहोर गर्ने दुर्गम रेशममार्ग
 र लेखें निधारमा भाग्यको अन्तिम फैसला
 के तिमीले बनाएका हो मेरा आँखा ? या मेरा हातहरू ?

आफ्नै मेरुदण्ड र करड निकालेर बनाएँ औजार
 प्रत्येकपटक
 मान्छे भएर बाँच्ने अन्तिम युद्ध ठान्दै
 लडिरहें युगभरि केवल युद्ध

बौलाहा आधी बोकेर छातीमा
 हिँडिरहें खोज्दै
 जुगौँअघिदेखि कसैले खोसिराखेको
 आफ्नै अनुहारको नक्सा
 भेटाएभैं कोलम्बसले कुनै नयाँ भूगोल
 के तिमीले भेटाएका हो मेरो अनुहार ?

ए, यो हावा कसको हो ?
 यो माटो र पानी कसको हो ?
 कसका हुन् इतिहास, धर्म र कला ?
 कसका हुन् विचार, शब्द र लय ?
 को हो सृष्टिको उत्तराधिकारी ?
 को हूँ म ?

केवल तिमिले प्रदर्शनीमा राखेको
निर्जीव, निर्विवेक, निष्पृह पुतली ?

प्रश्नका अनन्त किराहरू हिँडिरहेछन् मेरो मथिङ्गलमा
मेरी आमाको गर्भाशय र बाबुको शुक्रकीटको धज्जी उडाउँदै
मण्डीमा थुपारेको तरकारीभै
को हौ तिमि मेरो अस्तित्वमाथि स्वामित्वदावी गर्ने ?

जन्मजात
मैले लिएर आएकी छु आफूसँग
एउटा नैसर्गिक अनुहार
म दिन्न कसैलाई
आविष्कारको मोहर लगाएर
नृशंशतापूर्वक
आफ्नो अनुहारमाथि शासन गरिरहन ।

सन्दर्भसामग्री सूची

गौतम, देवीप्रसाद (२०७६). सङ्कथन विश्लेषण. *रत्न बृहत समालोचना* (सम्पा.) राजेन्द्र सुवेदी र लक्ष्मणप्रसाद गौतम. काठमाडौँ : रत्न पुस्तक भण्डार, तिवारी, सरिता (२०७२).

प्रश्नहरूको कारखाना. काठमाडौँ : साङ्ग्रिला पुस्तक प्रा.लि ।

गौतम, लक्ष्मणप्रसाद (२०६६). *समकालीन नेपाली कवितामा प्रवृत्ति*. काठमाडौँ : पैरवी प्रकाशन ।

ढकाल, विप्लव (२०५०). समकालीन नेपाली कवितामा भाषिक विचलन. *प्रज्ञा*, पूर्णाङ्क ७८,

सुवेदी, नेत्र, (२०७८), ध्वनिव्यवस्था र कविताको लय, कक्षा सामग्री, कीर्तिपुर :त्रिवि नेपाली केन्द्रिय विभाग ।

शर्मा, मोहनराज (२०४८). *शैलीविज्ञान*. काठमाडौँ : नेपाल राजकीय प्रज्ञा-प्रतिष्ठान ।